

Josip TALANGA, *Aristotelova rasprava O duši (De Anima)*, Zagreb, Fakultet filozofije i religijskih znanosti – Dominikanska naklada Istina, 2022, 601 str.

Igor Martinjak

i.martinjak@ffrz.unizg.hr

Institut sv. Tome Akvinskog pri Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, pored već pokrenute biblioteke *Studia Tomistica*, izdajem Aristotelova spisa *O duši* pokreće novu biblioteku *Klasici*. Spis *O duši* doista i jest filozofski klasik, ne samo zbog uvijek zanimljivih i aktualnih pitanja o jedinstvu duše i tijela, interakciji duše i tijela, mogućoj odvojivosti duše od tijela, sposobnostima duše i, uvjetno govoreći, dijelovima duše, već i zbog načina kako se tim pitanjima pristupa te kako se na njih odgovara. Aristotelov srednji put između Demokritova materijalizma i Platonova dualizma, osim što je bio inspiracija za srednjovjekovne filozofe, dan danas intrigira suvremene filozofe koji prepoznaju čitav spektar pozicija između reduktivnog materijalizma i tipičnog dualizma. Mnogo je tinte u posljednjih pedesetak godina potrošeno na rasvjetljavanje odnosa duše i tijela kod Aristotela: treba li ga se doista, kako mnogi tvrde, shvatiti kao funkcionalista, pa čak možebitno i kao začetnika tog pravca, ili postoje bolje opcije?¹

Knjiga pred nama zamišljena je kao iscrpan filozofijski komentar (tzv. *running commentary*) klasičnog djela. Drugim riječima, razlikuje se od prvog hrvatskog izdanja Aristotelova spisa *O duši*,² koje pored tipične uvodne studije, prijevoda i bibliografskog dodatka ne sadrži sustavnu sadržajnu i jezičnu obradu izvornika. Talangin pristup je dakle više usporediv s klasičnom tradicijom komentiranja čiji su temelji udareni u kasnoj antici te sa suvremenim inozemnim izdanjima klasičnih djela – u ovom slučaju, primjerice, s engleskim izdanjima, odnosno komentarima Christophera Shieldsa i Ronalda Polanskog te s njemačkim inačicama Klause Corciliusa i Andreea Hahmanna.³ Uvažavajući

¹ Klasična rasprava o toj temi je svakako Myles BURNYEAT, *Is an Aristotelian Philosophy of Mind Still Credible? (A Draft)*, u: Martha C. NUSSBAUM, Amelie OKSENBERG RORTY (ur.), *Essays on Aristotle's De Anima*, Oxford, Oxford University Press, 1995, 13-26.

² ARISTOTEL, *O duši. Nagovor na filozofiju*, prev. M. Sironić, D. Novaković, predg. i redak. B. Bošnjak, Zagreb, Naprijed, 1987 [1996].

³ Christopher SHIELDS (ur.), *Aristotle: De Anima*, Oxford, Clarendon press, 2016; Ronald POLANSKY, *Aristotle's De Anima*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007; Klaus

značenje spisa *O duši*, ali i sve probleme koji se tipično povezuju s klasičnim tekstovima, hrvatskoj filozofskoj zajednici doista je bilo prijeko potrebno djelo upravo u formi u kakvoj ga je dobila, a posebno je može radovati to što je sâm prijevod čitljiviji i precizniji od postojećeg prijevoda, a komentar izuzetno uzbuđljiv i poučan.

Što se tiče opsega djela, 601 stranica – od kojih čak 453 otpada na komentar (39-492) – može djelovati pretjerano ambiciozno, posebice u svjetlu toga da prijevod ima samo 67 stranica. Međutim, Shieldsovo ponajbolje izdanje spisa *O duši* u eminentnoj Clarendon Series ne zaostaje po svojem opsegu. Polansky također, donoseći samo komentar bez cjelovitog prijevoda, posvećuje tumačenju izvornika više od 500 stranica. Postoje dakako i konciznije obrade. Hahmannov komentar je upola manji, dok se Corcilijus, fokusirajući se više na uvodnu studiju i vrlo pedantno izdanje grčkoga teksta, odlučio za vrlo kratak, dominantno filološki komentar od svega 10 stranica. Kako to često i jest slučaj kod izdavanja klasičnog djela, priređivač je slobodan osmisliti komentar i popratni sadržaj s obzirom na ciljano čitateljstvo i njegove potrebe. Cijelo djelo *O duši* svojom specifičnom kompozicijom omogućuje selektivan pristup temama, ali i detaljno studiranje cijelog spisa, stoga se može zaključiti da Talanga nastoji zadovoljiti potrebe i interese većine potencijalnih čitatelja u Hrvatskoj. Pored komentara, novo hrvatsko izdanje *O duši* sadrži uvod (9-25) s njemu pridruženim detaljnim sinoptičkim pregledom sadržaja spisa (26-36), prijevod izvornika (493-560), bibliografski dodatak, kazalo imena te grčko-hrvatski, ali i hrvatsko-grčki rječnik.

Uvod je prilično koncizan i ostavlja dojam da se čitatelju nastoje pružiti tek nužne informacije te ga što prije usmjeriti na čitanje samog izvornika, odnosno komentara. Pored standardnih pitanja o autentičnosti i periodizaciji spisa, Talanga čitatelju pokušava približiti Aristotelovo psihologijsko istraživanje u spisu *O duši* te mjesto tog spisa u Aristotelovu korpusu. Takva je namjera naravno pohvalna i očekivana, ali čitatelju početniku sljedeće međusobno povezane stvari može bitno neće biti dovoljno jasne: u čemu se Aristotelova psihologija razlikuje od suvremene psihologije; zašto Aristotelova rasprava uključuje razmatranje biljaka i ne-ljudskih životinja te hranjenje, njuh i opip; u čemu se razlikuje Aristotelovo proučavanje duše od onog proučavanja koje se danas odvija unutar filozofije uma; kako je konceptualni aparat *Fizike* i *Metafizike* dospio u raspravu *O duši*; koje mjesto zauzima spis *O duši* u Aristotelovu korpusu s obzirom na Aristotelov sustav znanja; u čemu se rasprava u ovom spisu razlikuje od ostalih psiholoških spisa. Također, čitatelju početniku bi zasigurno bilo korisno kratko objašnjenje Aristotelova hilemorfizma i učenja o mogućnosti i zbiljnosti. Jasniji odgovori na ova pitanja bili bi izvrsna priprema za dvije preostale cjeline iz uvođa: prvo, za bolje razumijevanje iznimno pažljivo objašnjene glavne teme spisa

---

CORCILIUS (ur.) *Aristoteles: Über die Seele (De anima)*, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2017 i Andree HAHMANN (ur.), *Aristoteles' »Über die Seele«*, Stuttgart, Reclam, 2019.

– definicije duše i njezinih funkcija – gdje Talanga uspijeva vrlo efektivno sažeti neke od najzakučastijih odlomaka iz teksta te ukratko ukazati na neke suptilne probleme; drugo, za bolje kontekstualiziranje kratkog pregleda rasprava ostalih Aristotelovih spisa u kojima dominira psihologijska tematika.⁴

Ono što će svatko, neovisno o stupnju poznavanja spisa *O duši*, smatrati izuzetno korisnim jest sinoptički pregled spisa. Sličan se pregled nalazi kod Shieldsa, ali s neusporedivo manje detalja. Što god se poželi saznati iz spisa *O duši*, na temelju pregleda kakav je dan, to će se izuzetno lako učiniti. Sam komentar koji dolazi odmah nakon sinoptičkog pregleda u osnovi prati upravu tu podjelu tako da se doista može govoriti o potpunom vodiču kroz djelo temeljem samoga djela.

Mnogi bi mogli ostati iznenađeni činjenicom da nakon uvodne studije i sinoptičkog pregleda dolazi komentar jer je uobičajeno da središnji dio izdanja klasičnoga djela bude izvornik. Komentar tipično dolazi poslije. Talanga se odlučio za podosta neortodoksan, ali efektan pristup. U komentaru se naimasukcesivno ne navode tzv. *lemmata*, odnosno nekoliko (spornih) rečenica izvornika ili barem raspon redaka gdje se oni pojavljuju, već je doslovno cijeli izvornik – razbijen prema prethodno spomenutom sinopsisu – dan dvojezično. Izolirane su manje tematske cjeline iz izvornika, naveden je usporedno grčki i hrvatski tekst, a potom slijedi komentar. Cijelo je djelo dakle moguće pročitati u sekvencama tekst + komentar. Upravo takva kompozicija – slična Confordovu prijevodu i komentaru Platonova *Sofista* i *Teeteta*⁵ – zasigurno će svima omogućiti ugodno iskustvo s jednim izazovnim klasičnim djelom. Također, kako je već navedeno, takva kompozicija omogućuje i selektivno čitanje. Primjerice, ako netko želi saznati na osnovi čega se osjetilna zamjedba prema Aristotelu razlikuje od imaginacije i mišljenja, jednostavno će pomoću sinoptičkog pregleda identificirati retke 427a17-b29 te potom pronaći mjesto u komentaru gdje su odlomci u tom rasponu redaka dani dvojezično uz pripadajuća objašnjenja. Sâm komentar je uzbudljiv i lijepo ga je čitati: komplicirane misli iz izvornika se pojašnjavaju na jasan i intuitivan način bez suviše egzegeze i problematiziranja sekundarne literature. Talanga se radije odlučuje za mjestimične osvrtne na klasične autore. Filoloških napomena vjerojatno ima više negoli bi to prosječan čitatelj očekivao, no njihova je funkcija uglavnom bolje razumijevanje izvornika, tako da će čitanje i takvih napomena svakome biti korisno. Za neke čitatelje bi jedini problem moglo biti to što Talanga tu i tamo spominjući Siweka ne parafrazira njegova rješenja, već ih navodi u izvorniku – na latinskom.

Tekstualna pitanja u slučaju spisa *O duši* čine poseban izazov budući da postoji znatan broj rukopisa koji bilježe više ili manje značajne razlike u grčkom

⁴ Čitatelj početnik, ako se bude osjećao nesigurnim prije čitanja samog izvornika, može konzultirati: Pavel GREGORIĆ, Aristotel o diobi duše, *Prolegomena*, 7 (2008) 2, 133-151.

⁵ Francis McDONALD CORNFORD (ur.), *Plato's Theory of Knowledge. The Theaetetus and the Sophist of Plato translated with a running commentary*, London, Kegan Paul, 1935.

tekstu, a u desetak suvremenih izdanja grčkog teksta možemo također naći mnogo više ili manje značajnih odstupanja. Iz uvoda se saznaje da se Talanga oslanja ponajviše na poznato Rossovo revidirano izdanje te na izdanje poljskog isusovca Pawela Siweka. U tom pogledu, Talangin izbor je blizak Shieldsovu izboru koji se također ponajviše oslanja na Siweka i Rossa. Corcilius, s druge strane, preferira Forsterovo izdanje, dok se Polansky pak oslanja na izdanje Jannonea. Upravo u specifičnostima ovakvoga grčkog teksta mogu se tražiti razlozi zašto Talanga ne navodi posebno kritički aparat: on bi naime bio neusporedivo opsežniji od tipičnih kritičkih aparata koji se nalaze u izdanjima drugih Aristotelovih djela. Na kraju krajeva, ima li doista u Hrvatskoj takvih čitatelja koji su spremni na rigoroznu tekstualnu kritiku filozofskoga teksta? Ako se pronade tko zainteresiran i za takvo što, može mu se preporučiti Corciliusa.

Što se tiče samog prijevoda, dovoljno je naglasiti da Talanga uspijeva u onome što se tipično smatra idealom u prevođenju: ponuditi prijevod koji je čitak i elegantan, ali istovremeno i vjerodostojan. Poznavaoici izdanja klasičnih djela – kako onih u domaćim tako i onih u inozemnih edicijama – znaju da se prevodioci, bojeći se gubljenja vjerodostojnosti prijevoda, nerijetko odlučuju za izrazito doslovne prijevode koji zrcale sintaksu Aristotelova grčkog i sve dvosmislenosti i nezgrapnosti njegova izričaja. Takvi prijevodi su uglavnom teško čitljivi i zahtijevaju velik napor čitatelja. Prema potpuno oprečnom pristupu, naravno, ne nastoji se doslovno prenijeti izvornik u jezik prijevoda, već prevoditelj teži izričaju za koji vjeruje da najefektnije prenosi autorovu misao. Posve očito, u takvom pristupu postoji opasnost od pretjeranog parafraziranja izvornika. Talangin pristup je negdje u sredini: dovoljno blizak izvorniku da ga se može smatrati vjerodostojnim, a opet dovoljno elegantan za čitanje. Razlog tome je činjenica da su intervencije u tekstu uglavnom takvi umetci kojima se u većini slučajeva tek specificira neki izraz od prije ili se pak samo dopunjuje neka sintagma u skladu s time kako tu sintagmu inače zapisuje sam Aristotel. Tu i tamo ipak se nađe i pokoji interpretativno opterećeniji umetak koji se mogao ispustiti – odnosno, predložena se interpretacija mogla elaborirati samo u komentaru bez opterećivanja prijevoda.

Prevođenje Aristotelovih tehničkih izraza također je jedan od izazova s kojima se prevodioci susreću i nerijetko trpe kritike iz ovog ili onog tabora. Talanga se time jednostavno ne opterećuje i nudi uvijek zanimljiva rješenja. Ondje gdje imamo dobar – i ono najvažnije etabliran domaći izraz – on ga i koristi, a u slučajevima gdje nemamo, ili pak onaj koji imamo nije odgovarajuć, Talanga poseže za internacionalizmom. Takva je strategija zapravo jedino i moguća ako je težište stavljeno na razumijevanje izvornika, odnosno na samu filozofiju. S obzirom na važnost usklađivanja tehničkog nazivlja, mogu se analizirati Talangini prijevodi nekih važnijih izraza iz Aristotelove psihologije.

Aristotelov αἴσθησις Talanga prevodi 'osjetilna zamjedba' što je zasigurno najtočniji prijevod. Naime, izraz αἴσθησις nekada može značiti 'osjetilo' (što

je naravno vidljivo i u prijevodu), no kada se odnosi na sposobnost duše, misli se upravo na sposobnost zamjećivanja vanjskih predmeta putem osjetila. Prijevodi poput 'percepcija' ili 'opažanje' su dakako točni, no prijevod 'osjetilna zamjedba' je najprihvatljiviji s obzirom na Aristotelovo objašnjenje procesa zamjećivanja. Izraz διαίρεσις Talanga na jednom mjestu prevodi kao 'podjela pojmova'. To je opisan i točan prijevod s povoljnim konotacijama u kontekstu govora o podjeli duše jer duša se prema Aristotelu ne dijeli doslovno poput torte. Međutim, Aristotel misli na postupak diobe, odnosno divizije, stoga bi 'dioba' ili 'divizija' bilo bolje rješenje jer jasno upućuje da se misli na specifičan postupak iz tradicionalne logike za koji imamo naziv. U tom svjetlu, korištenje izraza 'diareza' u komentaru nije također najsretnije. Prevođenje grčkog εἶδος s 'forma' je posve opravdano s obzirom na varljive konotacije koje može izazvati izraz 'oblik' u kontekstu Aristotelova hilemorfizma. Izrazito važne izraze ἐνέργεια i ἐντελέχεια Talanga prevodi koristeći domaće izraze – 'dovršenost' i 'ostvarenost'. Ti izrazi bez daljnjega izvrsno dočaravaju ono što Aristotel hoće reći sa svojim neologizmima ἐνέργεια i ἐντελέχεια. Talangino objašnjenje u komentaru je posebice vrijedno jer čitatelj saznaje kako su oni nastali i koja je suptilna razlika između ta dva izraza, koji, u osnovi, označavaju neku vrstu zbiljnosti. Izraz νοῦς i njegove izvedenice prevedeni su kao 'um', 'mišljenje', 'misliti', 'misao' itd. Prijevod 'um' je već usvojen u našoj zajednici kao prijevod grčkog izraza νοῦς tako da nema potrebe za korištenjem 'intelekt' ili 'razum'. Konačno, u prijevodu se razaznaje razlika između uma, odnosno mišljenja (νόησις), diskurzivnog mišljenja (διανοία) i praktičnog mišljenja (φρονησις), odnosno razboritosti (φρόνησις). Izraze φαντασία i φάντασμα Talanga prevodi 'imaginacija' i 'predodžba' pri čemu se pod imaginacijom dakako ne misli na maštu, već na specifičnu sposobnost predočavanja, odnosno na onu aktivnost duše čiji su sadržaji upravo (slikovne) predodžbe. Takvo rješenje je zgodno jer izbjegava zbrku oko toga misli li se na sposobnost predočavanja ili na sam sadržaj predočavanja – 'predodžba' može označavati i jedno i drugo. Uostalom, u srednjovjekovlju se pojavljuje *imaginatio* ili čak *vis imaginativa*, a uporaba tih izraza može se povezati s onim na što Aristotel ovdje misli. Prijevod 'reprezentacija', koji dolazi od *representatio* jest relativno blizak, ali je primjereniji novovjekovlju gdje je težište filozofskog promišljanja stavljeno na drugi aspekt negoli je to u aristotelovsko-tomističkoj filozofiji.⁶ Spomenimo još izraz πάθησις i sve njegove izvedenice. Talanga koristi 'aficiranje', 'stanje', 'trpjeti', 'sposobnost biti aficiran', 'pasivan' itd. Možda bi, s obzirom na isti korijen riječi u grčkom, bilo uputno koristiti 'trpnja', 'trpjeti', 'trpan' i sl. Međutim, ako je težište na prijenosu poruke koju nam sam Aristotel hoće reći, a ne na jezičnom purizmu i opona-

⁶ Za izvrsnu raspravu vidi poglavlje »The Imagination and Phantasia. A Historical Muddle«, u: Anthony J. LISSKA, *Aquinas's Theory of Perception. An Analytic Reconstruction*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 219-236.

šanu grčkog, Talangini prijevodi (posebice uz objašnjenja u kometaru) svakako omogućuju lakše i potpunije shvaćanje Aristotelove uporabe navedenih izraza.

Sada se mogu sumirati dojmovi. Aristotelova *De Anima* je izazovno djelo za prevodioca i komentatora iz puno razloga od kojih su neki i spomenuti. Izazov je k tome još i veći ako se uzme u obzir činjenica da su teme iz psihologije, odnosno filozofije uma vrlo popularne i privlače interes studenata i učenjaka različitih stupnjeva ekspertize i tzv. škola mišljenja. Iz tog razloga, mnogi bi mogli poželjeti, često legitimirajući i samog sebe, svatko iz svoga kuta gledišta, kritizirati poneki izraz, interpretaciju, manjak detaljnije tekstualne kritike, izbor grčkog teksta, pa možda čak i neortodoksnu kompoziciju cijelog djela. Međutim, novo izdanje spisa *O duši* nadilazi tipično ukrštavanje rogova u filozofskim arena: ono upravo takvo kakvo jest omogućuje jednostavan i neopterećen put do kompleksnog sadržaja izvornika. U geometriji, kako legenda kazuje, nema kraljevskih puteva, no za razumijevanje Aristotelove psihologije, čini se da je jedan takav upravo utrt. Baš zato, može se očekivati da će ovakvo izdanje spisa *O duši* potaknuti i studente da više čitaju i promišljaju ovaj filozofski klasik.